

Discussie

De onderzoeksmethode van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Redactie: René Torenvlied

In de zomer van 2002 ontstond een soms heftige discussie in de media over de resultaten van het onderzoeksrapport *Zekere banden* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waarin de sociale cohesie in de Nederlandse samenleving centraal stond. In het onderzoek bleken geen aanwijzingen te vinden voor een brede trend van uitholling van de sociale cohesie of van toenemende onveiligheidsgevoelens bij de Nederlandse burger. Gegeven de onwaarschijnlijk grote verschuivingen in het kiesgedrag van de Nederlandse kiezer en de opkomst van de LPF, werden deze resultaten ter discussie gesteld en werden de onderzoeksmethoden van het SCP geproblematiseerd. De discussie in de zomer van 2002 werd summier en vaak polemisch gevoerd: reden om in deze rubriek dieper en meer inhoudelijk in te gaan op enkele kritische kanttekeningen bij het onderzoek van het SCP.

Zekere verbanden?

Over de onderzoeksmethode van het SCP

Willem Trommel

1 Het SCP onder vuur

De methodologie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek is geen onderwerp waarmee kranten hun dagelijkse kolommen plegen te vullen. Hoogst opmerkelijk was dan ook de aandacht die vorig jaar in *de Volkskrant* en de *NRC* werd besteed aan de wetenschappelijke kwaliteit van het jongste SCP-rapport over sociale cohesie.¹ Alleen al de titel van dit rapport – *Zekere Banden* – bleek aanleiding voor felle kritiek. Hoe kon het Sociaal en Cultureel Planbureau in vredesnaam beweren dat de sociale bindingen in ons land nog altijd intact waren? En dat gevoelens van onveiligheid niet significant gestegen waren? Alsof het land niet werd overspoeld met heftige onlustgevoelens over de leefbaarheid in de steden. Alsof zich geen politieke aardverschuiving aan het voltrekken was en er geen moord was gepleegd op een politiek leider die juist een punt had gemaakt van het toenemend gebrek aan maatschappelijke moraal.

Kortom, dit rapport kon niet deugen. De *NRC* kwam met een ongekend scherp hoofdcommen-

taar, waarin de kwaliteit van de analyse met de grond gelijk werd gemaakt, overigens zonder dat dit goed werd onderbouwd. De conclusie kon niet kloppen, dus moest de analyse wel rammelen, zo luidde ongeveer het argument. Ernstiger nog was de suggestie dat het scp het allemaal met opzet zo had gedaan. Het bureau werd afgeschilderd als een 'kritiekloze volger' van het (paarse) beleid. De onderzoekers zouden zich te veel hebben laten leiden door politieke correctheid en dan is 'slechte sociale wetenschap' het onvermijdelijke resultaat, aldus de hoofdredactie van de NRC.

Iets meer argumentatie viel te lezen in latere edities van de NRC en *de Volkskrant*, en wel uit de mond van Martijn Lampert, onderzoeker bij het marktonderzoeksbureau Motivaction. Hij hekelde het achterhaalde meetinstrumentarium van het scp en sprak van een 'verkeerde lens'. Grootchalige surveys met gestandaardiseerde vragenlijsten zouden niet geschikt zijn om significante veranderingen in het 'gevoelsklimaat' te registreren. Veel beter was de techniek die Motivaction zelf toepaste, namelijk die van intensieve diepte-interviews met geselecteerde groepen. Alleen zo zou je de werkelijke beleving van burgers blootleggen en alleen zo zou je snelle verschuivingen in percepties tijdig kunnen traceren.

Heeft deze meneer Lampert gelijk? Achteraf is het altijd makkelijk oordelen. Naar mijn weten heeft ook Motivaction de sociaal-politieke kentering in ons land niet voorzien. Toch is het de moeite waard om de onderzoeksaanpak van het scp eens nader onder de loep te leggen.

2 Weinig verbeeldingskracht

Lezing van het rapport heeft me er om te beginnen van overtuigd dat het scp geen recht is gedaan. Zeker, het is een enigszins wijdlopieg rapport en er staan hier en daar wat methodisch-technische beginnersfoutjes in (test uw eigen kennis: wat is er mis met tabel 2.7?). Maar het is geen braaf, blind en ongenueanceerd rapport. Er wordt wel degelijk verslag gedaan van verloedering in probleemwijken, van gestage veranderingen in de aard van de bindingen tussen mensen en van toegenomen maatschappelijke onvrede met de representatieve democratie. Het beeld dat uit de geproduceerde datareeksen opstijgt, is al met al niet zo wereldvreemd als de aantijgingen doen vermoeden.

Wat het scp wel valt te verwijten, is gebrek aan sociologische verbeeldingskracht. Neem de hoofdconclusie van het rapport. De sociale cohesie zou nog altijd heel hecht zijn, ondanks de afnemende betekenis van het gezin als bindende factor en ondanks het verval van traditionele organisaties als kerken en politieke partijen. Want, zo stelt het scp, daartegenover staat bijvoorbeeld dat burgers graag donateur worden van organisaties met een morele missie (ontwikkelingssamenwerking, milieu, euthanasie). Bovendien is sprake van een onverminderde bereidheid anderen te steunen, zij het dat burgers meer dan ooit overtuigd willen worden van het feit dat de hulpbehoevende ander die steun ook daadwerkelijk verdient.

De betekenis van dergelijke verschuivingen wordt in het rapport te weinig doordacht. Het is alsof het scp amechtig een soort sociologische wetmatigheid wil bewijzen: samenlevingen zonder interne cohesie kunnen niet bestaan, dus als de traditionele banden afzwakken, dan komen er vanzelf wel weer nieuwe. Maar dat valt nog te bezien. Met de gegevens van het scp in de hand had evengoed een rapport geschreven kunnen worden onder de titel 'Broze banden'. Want de nieuwe bindingen zijn nog tamelijk vers en qua morele verankering lijken ze minder stabiel, minder diepgaand en eerder berekenend dan vanzelfsprekend van aard. Meer theoretische reflectie op de spanning tussen individualisering en sociale verbondenheid zou de data, kortom, meer reliëf hebben gegeven en minder absolute conclusies hebben opgeleverd.

Nu is sociologische verbeeldingskracht niet iets dat zomaar kan worden georganiseerd. Bedacht moet worden dat het grootschalige surveyonderzoek hiertoe ook niet uitdaagt. Het doel ervan is om op gestandaardiseerde wijze maatschappelijke trends in kaart te brengen. In de betrouwbaarheid van de metingen en de koele rapportage van longitudinale trends schuilt de kracht van deze onderzoeksstrategie, maar ook de zwakte. Het staat theoretische diepgang in de weg. Dit is eens te meer zo wanneer aannemelijk kan worden gemaakt dat het meetinstrument zelf aan kracht verliest door toedoen van maatschappelijke veranderingen. Zo zou het bespottelijk zijn om de cohesie van industriële samenlevingen te meten met behulp van een pre-industriële meetlat. De vraag lijkt gerechtvaardigd of iets vergelijkbaars thans ook aan de orde is. Aan de

hand van een zestal overwegingen zal ik deze vraag nader toelichten.

3 Vragen over de methode

Reikwijdte. Uit een oogpunt van vergelijkbaarheid is het uiteraard wenselijk dat respondenten door de tijd heen steeds dezelfde vragen worden voorgelegd. Langzamerhand moet men zich echter afvragen of hiermee niet al te veel zaken worden gemist. Ronduit pijnlijk is bijvoorbeeld het ontbreken van aandacht voor moderne ontwikkelingen in arbeidsrelaties en arbeidsorganisaties. Onder invloed van grootschalige informatiseringsprocessen is er van alles gaande op deze klassieke domeinen van sociale integratie. Hoe ervaren burgers dit? Het scp-rapport heeft er geen antwoord op, bij gebrek aan data.

Generaliseerbaarheid. Van oudsher is dit een sterk punt van het survey-instrument, maar geldt dat nog steeds? Naarmate percepties, attitudes, en preferenties van individuen minder sterk zijn gerelateerd aan indicatoren als leeftijd, sekse en klassenpositie, rijst de vraag of de generalisatie van steekproef naar populatie nog wel probleemloos verloopt. Hoe zeker zijn eigenlijk nog de verbanden die worden gelegd? Zijn de assumpties op grond waarvan representativiteit wordt verondersteld nog wel geldig in een geïndividualiseerde context?

Validiteit. De sociaal-wetenschappelijke speurtocht naar langetermijntrends is uiterst nuttig, maar inmiddels met steeds meer haken en ogen omgeven. Als het zo is dat de logica van de industriële samenleving langzaam maar zeker erodeert, dan geldt ook dat we kritisch moeten omgaan met begrippen die hun oorsprong in dit industriële verleden hebben. Anthony Giddens wijst in dit verband op zogenaamde 'shell institutions': we spreken nog wel van gezin, werk en natiestaat, maar inmiddels hebben deze fenomenen van binnenuit een ingrijpende betekenisverandering ondergaan.² Zo is het dus maar de vraag of gezinsvorming nog altijd staat voor het smeden van sociale samenhang. Mutatis mutandis kunnen ook vraagtekens worden geplaatst bij de interpretatie van nieuwe gedragingen – zoals het geldelijk steunen van moreel bevlogen clubs – in termen van een verouderd concept van cohesie. Is hier de surveytechniek nog wel op z'n plaats? Of zou het onderzoek zich beter, via een kwalitatieve

methode, kunnen richten op nieuwe patronen van betekenisverlening?

Houding en gedrag. Methodologen zijn zich altijd bewust geweest van de mogelijke discrepanties tussen (uitgelokte) attitudes en feitelijk gedrag. Onder meer aan de hand van inzichten uit de sociale psychologie is getracht dit klassieke probleem van het surveyonderzoek hanteerbaar te maken. Maar ook hier is de vraag of de schoen langzamerhand niet al te zeer begint te wringen. Als het waar is dat de laatmoderne, postindustriële persoonlijkheid wordt gekenmerkt door een hoge mate van reflexiviteit, dan zullen diens opvattingen over wenselijk gedrag relatief vluchtig zijn en steeds minder een betrouwbare voorspeller van het feitelijk gedrag. Steeds opnieuw zullen immers de grondslagen voor het gedrag – de regels, opvattingen en waarden – door het individu zelf ter discussie worden gesteld, bij ontstentenis van een traditie van morele vanzelfsprekendheid. Het is niet nodig om het postmoderne beeld van een 'multiple self' te omarmen, om in te zien dat zich hier een groot onderzoeksprobleem aftekent. Minimaal zou het onderzoek naar morele houdingen aanvulling behoeven met kwalitatieve studies, waarin de gedragsimplicaties van de reflexieve levenshouding worden verkend.

Latente veranderingen. Het is heel wel denkbaar dat zich in het morele gevoelsklimaat allerlei verschuivingen voordoen die in surveyonderzoek nog niet worden gemeten. Dit kan bijvoorbeeld worden veroorzaakt door sociaal-politieke correctheid bij respondenten en de daarop gebaseerde neiging tot sociaal wenselijk antwoorden. In de context van een gestandaardiseerd vraaggesprek met een huis-aan-huisenquêteur zullen de meeste burgers niet geneigd zijn om diepere zielenroerselen te verwoorden. Op standaardvragen volgen standaardantwoorden. Als bovendien de groep die zich wel wil uiten inmiddels is afgehaakt, moe van al die standaardvraaggesprekken, dan is sprake van een non-response die de onderzoeksbevindingen ernstig vertekent. Voor een onderzoeksbureau dat ook als sociaal-politieke thermometer wil fungeren, is dit een groot probleem.

Dynamiek. Ten slotte zij opgemerkt dat de degelijkheid waarmee het scp zijn verkenningen van de

sociale infrastructuur verricht, een lange doorlooptijd impliceert. Daar is veel voor te zeggen, zeker in vergelijking met al die oppervlakkige opiniepeilingen die ons vrijwel dagelijks worden aangeboden, soms ter lering maar veelal ter vermaak (en voor sommigen: ergernis). De vraag is echter wel of deze grondige aanpak nog toereikend is, gelet op het hoge veranderingstempo van de moderne samenleving. Er lijkt dringend behoefte te bestaan aan de constructie van een instrument dat snelle veranderingen kan registreren, zonder dat het ten prooi valt aan de wetenschappelijke nietszeggendheid van opiniepeilingen.

4 Slotsom

Waardering moet worden uitgesproken voor het werk dat het planbureau verricht als nauwgezet cartograaf van de sociaal-culturele veranderingen in ons land. Daarbij dringt echter onvoldoende het besef door dat sociale veranderingen ook gevolgen (moeten) hebben voor de theorie en methoden van de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker. Stuk voor stuk vragen de bovengenoemde punten om bezinning op de strategie van het grootschalige surveyonderzoek. Deze strategie meet veranderingen in een sociale infrastructuur, waarvan de architectuur als genoegzaam bekend wordt verondersteld. Veranderingen van het sociale bouwwerk – in termen van betekenis, bouwstenen en werking – worden als gevolg hiervan gemist.

De directeur van het planbureau, Paul Schnabel, heeft tot dusver slechts mondjesmaat gereageerd op de aantijgingen in de pers. Dat is jammer, maar wellicht ook te begrijpen, gelet op de ondoordachte suggestie van zijn critici om maar meteen het kind met het badwater weg te spoelen. Dit zou zonde zijn, want er is al te weinig onderzoek met een lange adem. Wel is de nodige bezinning nodig op de reikwijdte, generaliseerbaarheid en validiteit van het onderzoek. Daarbij zou uitvoerig kwalitatief onderzoek naar ontwikkelingen in de logica en betekenis van het sociale, gecombineerd met snellere registraties van opmerkelijke klimaatsverschuivingen, de sociologische verbeeldingskracht van het bureau beslist goed doen.

Kritische (zelf)reflectie op methodologische zwakte zou tot de habitus van iedere sociaal-wetenschapper moeten behoren. Paul Schnabel zal de eerste zijn om dat te erkennen, getuige zijn twee-

wekelijkse bespreking van academische proefschriften in de *NRC*. Ik spreek dan ook de verwachting uit dat het SCP alsnog zijn visie op de kwestie zal willen etaleren.

Noten

1 Joep de Hart (red.), *Zekere banden: Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag 2002.

2 A. Giddens, *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. Profile Books. London, 1999.

Geen knieval voor het tijdgeestje Het SCP en de onvrede van 2002 Paul Dekker en Joep de Hart

1 Inleiding

Het artikel van Willem Trommel begint met een signalering van kritische reacties in de pers op het begin juni 2002 verschenen SCP-rapport *Zekere banden*. Bladeren we door onze doorgaans tamelijk volledige knipselkrant, dan waren de berichten en commentaren in de pers destijds overwegend neutraal samenvattend, met hier en daar een toelichting van een der auteurs of een illustratie uit de praktijk. Dat neemt niet weg dat er inderdaad enkele opvallend kritische geluiden vielen te beluisteren in met name de *Volkskrant* en de *NRC*, soms met een valse toon van insinuatie (het SCP als kritiekloze spreekbuis van de overheid) en vaak met ietwat apodictische teksten over de echte stemming onder de bevolking. Overigens waren er ook wel tegengeluiden te horen, zoals die van Margo Trappenburg in de *NRC* van 14 juni, Judith van Male in de *Volkskrant* van 20 juni en Jos van der Lans in *Vrij Nederland* van 22 juni 2002.

Veel rumoer had ongetwijfeld te maken met een ongelukkige timing van de publicatie. De tekst van het rapport, in eerste instantie opgesteld als inventarisatie voor de Kabinetsverkenning 'sociale infrastructuur', werd al in november 2001 afgesloten. Uiteindelijk kwam *Zekere banden* uit op woensdag 5 juni 2002. De mededeling in het persbericht dat de cijfers tot begin 2001 gingen, is nogal eens over het hoofd gezien. Het rapport werd door sommige commentatoren gelezen als een analyse van de gemoedstoestand van het land na de gebeurtenissen van 11 september 2001 en 6 maart, 6 mei en

15 mei 2002. Het waren stormachtige tijden voor de media. Straffleiters betraden de politieke arena en bepaald niet met de bedoeling om op de tribune plaats te nemen. Menige column liet zich lezen als het proces verbaal van de onttakeling van het Koninkrijk der Nederlanden tot een bananenrepubliek. Politiek was aan politici niet besteed, had een verlichte voorhoede onder de vaderlandse vastgoedmagnaten besloten. Een na de moord op Fortuyn haastig geformeerde *posse* van verbeten Wrekers begaf zich tussen de smeulende puinhopen van paars, teneinde bij de eerstvolgende verkiezingen ook de laatste progressieve engerds definitief in pek en veren van het Binnenhof te verjagen. Serieuze nieuwsrubrieken veranderden in de daaropvolgende maanden gaandeweg in de chroniques scandaleuses van een politiek operettegezelschap. Rauwe stemmen galmden opgewonden door de burelen van de volksvertegenwoordiging, er vielen zelfs rake klappen voor het oog van televisiekijkend Nederland, het was een komen en gaan van fractievoorzitters en kabinetsleden: Walpurgisnacht in de polder. De vaderlandse journalistiek wist zeker dat ze een Grote Omwenteling aan het verslaan was. Relativerende beschouwingen van *Zekere banden* waren simpelweg *unzeitgemäß* en misschien namen enkele redacteuren het het scp ook wel kwalijk dat zij zelf hun verslaggevers en lezers niet beter op de revolutie hadden voorbereid.

We gaan nu aan de hand van het stuk van Trommel eerst in op de kritiek op *Zekere banden*. Vervolgens staan we stil bij de bredere kritiek op de blindheid van het scp voor de ontwikkeling van massale politieke onvrede, die in 2002 tot een uitbarsting zou zijn gekomen. Daarbij gaan we ook in op de nonresponse in bevolkingsenquêtes en op de behoefte aan meer dynamische meetinstrumenten. De capita selecta m&t van Trommel komen verder niet expliciet aan de orde. Afgezien van de kwestie van de generaliseerbaarheid, die voor ons onnavolgbaar wordt gekoppeld aan een veronderstelling over sociaal-demografische achtergronden van opvattingen, lijken het ons behartigenswaardige woorden. Tot slot: we beperken ons hier tot verwijzingen naar scp-publicaties, niet omdat ze allemaal zo geweldig zijn, maar omdat het scp hier nu eenmaal ter discussie staat en ze een makkelijke vindplaats (zie www.scp.nl) zijn voor verdere verwijzingen.

2 Zekere banden

Om maar meteen nog meer zelfkritiek te leveren: niet alleen de timing van het rapport, maar ook de titel was mogelijk wat ongelukkig. De (bewust beoogde) ambiguïteit ervan lijkt ook Trommel te ontgaan. Hij interpreteert 'zekere' eenzijdig als een bijvoeglijk naamwoord in de betekenis van 'vaste', 'bestendige' of 'betrouwbare' banden. 'Zekere' kan echter eveneens als een onbepaald voornaamwoord worden opgevat, als typering van banden waarvan de status, kracht en inhoud niet zo duidelijk is. En het was nu net de bedoeling om – op wat speelse wijze – die dubbele betekenis onder de aandacht te brengen. Voorzien van een prozaïsche ondertitel en gevolgd door meer dan 350 pagina's tekst waarin in extenso op de feitelijke stand van zaken en onze interpretatie daarvan wordt ingegaan, leek ons die meerduidigheid geen bezwaar. In onze ogen dekte de vlag vrij aardig de lading. Maar toch: bijna raak is helemaal mis, zoals biljardkoning Raymond Ceulemans placht te zeggen. Als de titel tot onjuiste interpretaties aanleiding heeft gegeven, dan hadden we beter een andere kunnen kiezen.

Richten we ons nu echter op twee kritische opmerkingen van Trommel over de inhoud van het boek. De eerste heeft betrekking op het aspect veiligheid. Ze wordt terloops gemaakt in zijn openingsalinea, maar we vinden het thema te belangrijk om het zomaar te laten passeren. Uitgebreider gaat Trommel in op een ander centraal onderwerp van de studie: de sociale cohesie. Daarover zo dadelijk.

'Dat gevoelens van onveiligheid niet significant gestegen waren', is wel een heel rigoureuze selectie uit alles wat in twee uitgebreide hoofdstukken van het rapport (pp. 245-315) besproken wordt en waarbij onder andere apart aandacht geschonken wordt aan onveiligheidsbeleving, de kans om feitelijk slachtoffer te worden van een misdrijf en opinies onder de bevolking over de misdaad in ons land. Wij beperken ons hier tot de onveiligheidsgevoelens, omdat de door Trommel aangehaalde uitspraak daarop betrekking heeft. Hij doet dit als een voorbeeld van een bevinding uit het rapport die tot veel geschud van hoofden aanleiding gaf.

Dat het onderwerp gevoelig ligt, is duidelijk. Wat de afgelopen jaren in elk geval veranderde, is de media-aandacht ervoor. Er zijn momenteel maar weinig onderwerpen te vinden die de emotionele temperatuur onder discussianten zo snel naar het

kookpunt voeren als het thema veiligheid. Menigmaal geldt daarbij *entweder die Überredung – oder die Kanonen*. Echter, zoals de moderne weerman/vrouw ons weet te vertellen: er is een verschil tussen de gevoelstemperatuur en de feitelijke temperatuur, zeker als er een venijnig windje is opgestoken. In *Zekere banden* wordt geconstateerd dat het merendeel van de bevolking aangeeft zich niet onveilig te voelen en dat de beleving van onveiligheid al jaren een vrij stabiel beeld vertoont. Hoe komt een mens erop. We weten toch allemaal dat onveiligheidsgevoelens flink zijn toegenomen? Welnu, dat weten we helemaal niet. En als iemand over betrouwbare gegevens beschikt waaruit dat wel blijkt, dan melden wij hierbij daarin zeer geïnteresseerd te zijn.

De meest gezaghebbende bron waarover we in ons land de beschikking hebben voor dit vraagstuk, is de Politiemonitor bevolking van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Het is daarop dat de geparafraseerde conclusie van het scr-rapport was gebaseerd. Zoals uitdrukkelijk vermeld, reikte die overigens tot 2001. Dateert het vermeende onveiligheidsgevoel dan misschien van na die datum? Ook daarvoor zijn geen aanwijzingen. De polis-enquête van het CBS constateert voor het laatste kwartaal van 2001 (dat is dus direct na de aanslag van 11 september) een toename in het aantal Nederlanders dat zegt zich wel eens onveilig te voelen van 21 naar 25%. Blijkens de al genoemde Politiemonitor van 2002 voelt 5% van de Nederlanders zich vaak en 25% zich soms of zelden onveilig. Tweederde (69%) zegt zich nooit onveilig te voelen, vergeleken met 2001 is dit een daling van 2% (zie het theorema van Thomas, 2003). Het percentage schommelt de laatste tien jaar steeds rond 70%; Nederlanders voelen zich op dit moment niet duidelijk onveiliger dan begin jaren negentig. Natuurlijk, men kan de betrouwbaarheid van dergelijke gegevens ter discussie stellen. Maar dat zou dan aanleiding moeten geven tot een debat en initiatieven ten behoeve van een betere informatievergaring, niet tot alleen maar een *um so schlimmer für die Tatsache*. Waarna men eens de keel schraapt om vervolgens onverstoord verder te gaan met roepen dat onveiligheidsgevoelens massaal bezit hebben genomen van de bevolking.

Dan die sociale cohesie, een belangrijk punt in het betoog van Trommel en de reden dat het scr bij

meester Trommel is gezakt voor het examen C. Wright Mills. Het is een onderwerp dat nog aanzienlijk uitgebreider dan het vorige in het boek ter sprake komt: binnen uiteenlopende maatschappelijke sectoren (o.a. kinderopvang, onderwijs, informele hulp, vrijetijdsbesteding) en bij uiteenlopende groepen (o.a. buurtbewoners, etnische minderheden, langdurig werklozen, psychiatrische patiënten). Dit alles vanuit uiteenlopende invalshoeken, op uiteenlopende analyseniveaus en op basis van uiteenlopende onderzoeken. Volgens Trommel vallen al die honderden pagina's met tabellen, grafieken en beschouwingen te reduceren tot zoiets als: voor de oude sociale verbanden komen nieuwe in de plaats, die sociologisch gezien ongeveer op hetzelfde neerkomen. Tja.

Zoals de voorgaande opsomming al zal doen vermoeden, is in het boek zelf de bocht toch wel wat ruimer genomen. Voor dit soort zeepkistensociologie geven hoogstens enkele passages aan het slot van hoofdstuk 2 aanleiding als ze niet gehouden worden voor wat ze zijn: een kernachtige typering van enkele eerste resultaten, die vervolgens in de verdere hoofdstukken nader tegen het licht worden gehouden. De crux van de in *Zekere banden* gehanteerde aanpak is nu net dat ontwikkelingen die zich voordoen op groepsniveau of binnen bepaalde wijken, lang niet altijd een weerspiegeling vormen van wat zich op het niveau van de samenleving afspeelt of binnen het opinie-klimaat. Dat verschuivingen die vallen waar te nemen bij specifieke bevolkingssegmenten, bij andere afwezig zijn of juist de andere richting uitwerken. Dat de vormgeving en effecten van sociale cohesie meerduidig zijn en al naargelang de sociale context en het schaalniveau sterk kunnen verschillen. Al in hoofdstuk 1 wordt hier bij herhaling op gewezen en de empirische hoofdstukken van het boek vormen er één lange illustratie van.

Trommel refereert aan enkele passages waarin de snel toegenomen populariteit van een aantal organisaties op het maatschappelijke middenveld wordt gesignaleerd en suggereert dan, dat wij zouden menen dat deze vanuit het oogpunt van sociale cohesie (of 'sociaal kapitaal') dezelfde functies vervullen als de oude organisatievormen, die momenteel met tegenwind hebben te kampen. Of hier sprake is van een 'gebrek aan sociologische verbeeldingskracht' laten wij in het midden, maar in elk geval wel van een voorbeeld van (opnieuw) selectief

citeren. In het rapport zelf valt (bijvoorbeeld op p. 319) te lezen, dat de motieven om zich bij die nieuwwetse organisatievormen aan te sluiten anders zijn, dat het typisch om organisaties gaat met weinig of geen directe contacten tussen de aangesloten en dat zij dus niet beschouwd kunnen worden als een volledig functioneel equivalent voor de traditionele ledenorganisaties. Op deze bedenkelijke kanten van de 'nieuwe bindingen' is overigens niet alleen in *Zekere banden*, maar onder andere ook in *Vrijwilligers vergeleken* (1999) en de participatiehoofdstukken van het *Sociaal en cultureel rapport* van 1998, 2000 en 2002 steeds gewezen. Het is nu net omdat wij – met bijvoorbeeld een auteur als Robert Putnam – de zorg om de ogenschijnlijke teloorgang van het sociaal kapitaal delen, dat momenteel door het scr een onderzoek onder ongeveer honderd organisaties op het maatschappelijk middenveld wordt gehouden naar onder meer hun interne en externe democratische gehalte en bijdrage aan de sociale cohesie. Daarbij zijn onder andere oude en nieuwe organisatievormen met elkaar vergeleken. Eerste resultaten uit een voorstudie zijn gerapporteerd in het *Sociaal en cultureel rapport 2002* (pp. 245-264). *Plus ça change, plus c'est la même chose?* Helemaal niet.

3 Trends in houdingen tegenover de politiek

Hiermee hebben we al een overstap gemaakt van opmerkingen over *Zekere banden* naar de algemene kritiek op de wijze waarop door het scr ontwikkelingen in maatschappelijke en politieke betrokkenheid en onvrede worden gevolgd. We gaan eerst in op de betrokkenheid en vervolgens op de verklaring en voorspelbaarheid van manifestaties van politieke onvrede in 2002.

Veel van ons onderzoek op dit terrein is gebaseerd op bevolkingsenquêtes. Daar zitten problemen aan en Trommel heeft daar ook verstandige dingen over gezegd. Naast het eeuwige probleem van de zeggingskracht (hoe verhouden de verzamelde opinies zich tot de echte meningen en ook tot gedrag?) lijkt ons het grootste actuele probleem dat van de (toenemend?) selectieve nonresponse. Voor een deel zijn die niet of nauwelijks oplosbaar en waar mogelijk proberen we enquêtes dan ook aan te vullen met ander materiaal, zoals het gegevens van organisaties (zie het al genoemde onderzoek naar aantallen leden en donateurs in de *Sociale en cultu-*

rele rapporten), raadpleging van sleutelfiguren in onderzoek van lokaal sociaal beleid, open interviews en focusgroepen, als of niet in combinatie met enquêtes (zie *Niet-stemmers* en het lopend project *Civil society en vrijwilligerswerk*). Aan dergelijk onderzoek zitten ook weer veel beperkingen en problemen, waarvan de vergelijkbaarheid in de tijd niet het minste is (institutionele cijfers over lidmaatschappen en ook geldinzamelingen voor goede doelen zijn er wel voor langere periodes – en wijzen dan evenals enquêtemateriaal ook eerder op een stijging dan een daling van het sociale en politieke engagement in Nederland (*Sociaal en cultureel rapport 1998*, pp. 757-765 – maar zijn niet weer bruikbaar om individuele relaties te onderzoeken). We gaan op de problemen nu verder niet in, want de pijlen van de critici richten zich vooral op het gebruik van enquêtes.

Het probleem van de selectieve nonresponse kan soms worden opgelost door herweging van de resultaten. In onderzoek naar maatschappelijke en politieke betrokkenheid is er echter vaak reden om te vermoeden dat de vrijwillige medewerking aan enquêtes gerelateerd is aan de afhankelijke variabelen van het onderzoek. Zelfs als daarvan de werkelijke verdeling bekend is, is een herweging van de resultaten daarop problematisch. Een veelbesproken voorbeeld van de problemen bieden de Nationale Kiezersonderzoeken (nko). De enquêtes daarvan na de verkiezingen leveren stevast een te hoge opkomst op (91 i.p.v. 73% in 1998; 97 i.p.v. 79% in 2002). Nu kan men corrigeren naar de werkelijke opkomst, maar ten eerste is de hogere opkomst van de geënquêteerden niet alleen een gevolg van geringere medewerking van niet-stemmers, maar ook van de stimulering van de opkomst door de aan de verkiezingen voorafgaande nko-enquête (Hawthorne) en van overrapportage door de respondenten (sociale wenselijkheid). Maar zelfs als de onderverteenwoordiging van niet-stemmers uitsluitend een gevolg zou zijn van selectieve nonresponse, is niet vanzelfsprekend dat herweging helpt. Mensen die niet gaan stemmen, maar zich wel uitgebreid tweemaal laten enquêteren over politiek, zijn niet vanzelfsprekend representatief voor mensen die uit politieke desinteresse zowel verkiezingen als kiezersonderzoeken aan zich voorbij laten gaan.

Het probleem van de selectieve nonresponse is ernstig en niet voor niets hebben we hieraan bij beschrijvingen van ontwikkelingen in politieke be-

trokkenheid en onvrede altijd aandacht besteed (vanaf op zijn laatst het *Sociaal en cultureel rapport* 1978, pp. 289 e.v.). Worden overigens ontwikkelingen in politieke interesse volgens de kiezersonderzoeken vergeleken met ontwikkelingen volgens een verwante vraag in enquêtes die verder niet over politiek gaan en daarom niet dezelfde betrokkenheidsbias zullen hebben, dan blijkt althans tot het midden van de jaren negentig nog steeds geen sprake van een daling van de politieke interesse (*Sociaal en cultureel rapport* 1996, pp. 535-537).

Zowel met het oog op de nonresponse als op andere zwaktes van enquêteonderzoek, is het raadzaam om zoveel mogelijk vergelijkingsmogelijkheden te zoeken. Vooral naar aanleiding van de gebeurtenissen in de eerste helft van 2002, waarover verderop nog iets meer, zijn er veel 'schokkende' en 'verontrustende' cijfers over politieke houdingen verschenen, die doorgaans slechts momentopnamen waren en soms misschien ook op ietwat tendentieuze vraagstellingen waren gebaseerd (in de herfst van 2002 vragen of het vertrouwen in de politiek de laatste tijd is toe- of afgenomen is toch bij-

na uitlokking). Bij vergelijking in de tijd zijn de cijfers misschien nog steeds verontrustend, maar zelden schokkend. Het was in de jaren zeventig vaak niet minder en ondertussen ook wel eens meer. Ter illustratie – geen scp-stuk zonder tabel – zijn hier enkele nko-gegevens opgenomen, die toch maar weer zo representatief zijn gemaakt voor enkele sociaal-demografische kenmerken en voor opkomst en partijkeuze. De organisatoren van het nko 2002, de Leidse politicologen Joop van Holsteyn en Galen Irwin, zullen over dit onderzoek publiceren na het verzamelen van nieuwe gegevens na de verkiezingen van 22 januari 2003. De uitspraken in 2002 zijn alle na de verkiezingen voorgelegd. Dan blijkt men over de hele linie negatiever gestemd te zijn over politiek en politici dan in 1998. De grootste sprong in populariteit maakt de eerste cynische opvatting over vriendjespolitiek – waarbij overigens niet is uit te sluiten dat ook gedacht werd aan de rekrutering van Kamerleden voor de 'nieuwe politiek'. Men meent ook vaker dat politici op het eigen belang uit zijn. Dat ze opzettelijk te veel beloven vond en vindt een overweldigende meerder-

Tabel 1: Opvattingen over de politiek, nagevraagd rond de Kamerverkiezingen van 1972-2002, in procenten van de kiesgerechtigde bevolking

Is het (helemaal) eens met:	1972	1977	1981	1986	1989	1994	1998	2002
'Kamerlid word je eerder door je politieke vrienden dan door je bekwaamheden'	–	44	41	44	40	42	42	55
'Ministers en staatssecretarissen zijn vooral op hun eigen belang uit'	–	30	30	34	31	37	33	39
'Tegen beter weten in beloven politici meer dan ze kunnen waarmaken'	–	78	82	86	85	91	89	91
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'	59	48	44	43	41	44	41	52
'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening'	64	53	53	49	46	52	52	59
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'	65	51	52	52	49	47	46	46

Bron: NKO 1972-2002; gewogen resultaten (2002 alleen voor opkomst en partijkeuze)

heid. Populairder worden nog wel de opvattingen dat politici zich niet echt bekommeren om de mening van de kiezers en alleen maar op hun stem uit zijn. Opvallend is dan wel dat men niet vaker zegt dat men geen enkele invloed op de regering heeft. Dat laatste correspondeert met tijdreeksen waaruit een toegenomen protestgeneigdheid naar voren komt. Een negatief beeld van politici verdraagt zich blijkbaar beter met een positief politiek zelfbeeld. Hoe dat ook zij, het cynisme is in 2002 groter dan ooit, maar er kan niet worden gesproken van een trendmatige toename van politieke onvrede en heel uitzonderlijk zijn de cijfers voor 2002 ook niet. De steun voor de laatste drie opvattingen in de tabel ligt in 2002 nog altijd onder het niveau van 1972.

Behalve jaren, kunnen landen en onderwerpen van opinievorming en betrokkenheid worden vergeleken. Dergelijke vergelijkingen maken onaannemelijk dat er van een sterke afkeer van de politiek in Nederland sprake is geweest. Zo laten Eurobarometer-cijfers in internationaal en tijdsperspectief ook voor eind 2001 nog een grote tevredenheid met de werking van de democratie in Nederland zien en is in het voorjaar van 2002 het vertrouwen in politieke instituties in ons land onveranderd hoog (*Sociaal en cultureel rapport* 2002, p. 224; *Het theorema van Thomas*, 2003). De cijfers zullen later in 2002 best wel wat slechter uitvallen, maar op basis daarvan zouden we dan toch niet meteen een trendomslag gaan signaleren. Ook voor de laatste NKO-cijfers in de tabel zal nog enige tijd onduidelijk blijven of ze een trendbreuk aangeven of slechts een voetnootje gaan verdienen met een verwijzing naar de rare tijd waarin in 2002 werd geënquêteerd. Op zichzelf zijn enquêtecijfers vaak geen geweldige indicatoren, maar door ze op te hangen in een geheel van cijferreeksen en internationale vergelijkingen gaan ze toch iets zeggen over ontwikkelingen in de politieke cultuur.

Zelfs wanneer die zeggingskracht twijfelachtig is en men de 'valt wel mee'- en 'gaat wel goed'-duidingen van de algemene ontwikkelingen in ons land niet deelt, blijven verschillen in ontwikkelingen tussen groepen van belang. In SCP-rapporten is wat de politieke betrokkenheid en onvrede betreft altijd veel aandacht besteed aan achtergestelde groepen en problemen voor de democratie, van de niet-verenigingsleden en politieke non-participanten in het *Sociaal en cultureel rapport* 1974 (pp. 290 e.v.) via ontevreden hoogopgeleide ouderen en onverschillige

laagopgeleide jongeren tot de niet-stemmers in de gelijknamige publicatie van 2002, en van de risico's van onvoldoende politieke aandacht voor de problemen van non-participanten (*Sociaal en cultureel rapport* 1984, pp. 325 e.v.) tot het probleem dat niet-stemmers ontvankelijker zijn voor wat in 1992 al rechtspopulistische mobilisatie heette (*Sociaal en cultureel rapport* 1992, pp. 496 e.v.). Werden we er bij beschouwingen over dit soort zaken nog niet zo lang geleden wel eens van verdacht dat we een ongezonde belangstelling hadden voor probleemgroepen, thans zouden we blind zijn voor de politieke onvrede. Het probleem is blijkbaar dat we voor afzonderlijke groepen soms wel zorgwekkende ontwikkelingen zien, maar we geen aanwijzingen hebben dat er de laatste jaren over de hele linie een toenemende politieke onvrede is of een trendmatig stijgende vraag naar, noem eens wat, rechtspopulistisch gedachtegoed. Het ontbreekt ons vanwege onze lange tijdreeksen en de rare fluctuaties die we daarin hebben mogen aantreffen, simpelweg aan de onbevangenheid die nodig is om, zoals Gabriël van den Brink doet in het voorwoord van zijn WRR-voorstudie *Mondiger of moeilijker?* (2002), met enquêtegegevens uit 1996 in het licht van 2002 te spreken over politiek onbehagen dat midden jaren negentig 'reeds' bestond, of om, zoals onze gewaardeerde Motivaction-collega Martijn Lampert doet in *Trouw* van 25 mei 2002, met enquêtegegevens over de periode 1997-2001 te spreken over zorgelijke trends en een inmiddels 'alarmerende' sociaal-psychologische staat van Nederland. Heus heren, gelet op enquêtes was 1970 waarschijnlijk heel wat alarmerender en was 2002 toen veel dichterbij.

4 De genegeerde revolutie

'Planbureau mist de ramp' kopte het AD op 15 juni 2002. Maar wat was de ramp? Wat moest worden voorzien of op zijn minst stante pede worden verklaard? De aanhang voor Fortuyn in Rotterdam en voor de leefbaarheidspartijen in andere gemeenten op 6 maart, de *Schadenfreude* bij de kijkers van het lijsttrekkersdebat die avond, de moord op Fortuyn op 6 mei, de midden-noordaanhang van ADO die avond op het Binnenhof, de massale uitingen van verontwaardiging en verdriet daarna, de 17% stemmen op de LPF (en 2% voor LN?) op 15 mei? Dit alles en waarschijnlijk nog veel meer. Laten we ons beperken tot de electorale steun voor Fortuyn en de

LPF. In veel beschouwingen daarover lijken twee hardnekkige vooroordelen werkzaam:

- 1 Opmerkelijke politieke veranderingen hebben altijd externe oorzaken, met name grote trends en spectaculaire gebeurtenissen, en
- 2 ze gaan gepaard met massale identieke veranderingen op individueel niveau.

Ad 1. De eerste veronderstelling lijkt vaak voort te komen uit een soort algemeen aanvaard marxistisch paradigma: er gebeuren dingen in de onderbouw en die manifesteren zich in de politiek. Politiek heeft echter ook een eigen dynamiek en die wordt waarschijnlijk belangrijker naarmate mensen zich voor hun welvaart en sociale zekerheid minder afhankelijk wanen van politieke beslissingen. Naarmate kiezers minder door materiële belangen en door ideologisch en institutioneel verankerde loyaliteiten verbonden zijn met de politiek, zullen ze meer de voorkeuren van het moment volgen en zijn ze vatbaarder voor modes. De media kunnen een grotere rol vervullen. Dat alles draagt bij aan wat wel de 'toeschouwersdemocratie' wordt genoemd en waarover het *Sociaal en cultureel rapport 1996* (554) al schreef dat

'in een maatschappij waarin de "echte politiek" voor de meeste burgers niet veel meer dan een via de media waargenomen schouwspel kan zijn (...) betrokkenheid gemakkelijk beperkt [wordt] tot kritische recensies, (financiële) steun voor sympathieke nieuwe politieke acteurs en zo nu en dan een luid applaus of boe-geroep.'

Daar kwam dan ook nog bij dat het de laatste jaren voor veel kiezers steeds lastiger werd om zich te oriënteren in de politiek. We waarschuwden zeker niet de eersten, maar ook niet pas aan het einde van paars:

'Een verdere links-rechtsconvergentie kan er toe leiden dat de spanning gaat ontbreken die in een representatieve democratie nodig is om de bevolking betrokken te houden bij de politiek. Zonder één of enkele overzichtelijke en gemeenschappelijke polariteiten wordt het lastig communiceren en kiezen in de politiek' (*Sociaal en cultureel rapport 1998*, 180).

Gebrek aan spanning in de politiek nodigt uit tot kritiek van buitenaf en maakt onvoorspelbaar hoe die kritiek zich ontwikkelt.

Tot zover enkele elementen van wat in ander verband wel de 'political opportunity structure' genoemd wordt. De feitelijke ontwikkelingen zijn iets heel anders. Die lijken hoogstens achteraf heel logisch en onvermijdelijk. Menige redenering die de laatste maanden ten beste is gegeven, vertoont de kenmerken van wat in de epidemiologische literatuur door het leven gaat als de *Texas-sharpsnooter fallacy*. De term gaat terug op het verhaal van een scherpschutter die gaten in de wand van een schuur schoot, om vervolgens rondom de kogelgaten een schietschijf te tekenen. Zonder empirisch bewijs werden gebeurtenissen a posteriori in een causaal verband geplaatst met vermeende 'dieperliggende' omgevingsfactoren. Een denkwijze die opnieuw de wind in de zeilen kreeg toen de verkiezingsuitslagen een aardverschuiving hadden bewerkstelligd in de volksvertegenwoordiging. Naar het voorbeeld van de Texaanse schutter lijkt ook bij veel commentaren van destijds gesproken te kunnen worden van een clusteringillusie. Opvallende gebeurtenissen zorgden ervoor dat uiteenlopende ontwikkelingen in één gezamenlijk verband en binnen één specifieke context werden geplaatst: de aanslagen in Amerika en scepticisme over de immigrantenpolitiek, consumentisme en een hang naar herstel van sociale cohesie, welvaart en politieke ongedurigheid, gevoelens van onveiligheid en de glorieuze entree van Fortuyn in de vaderlandse politiek.

Ad 2. De tweede veronderstelling zal zowel voortkomen uit een behoefte aan eenvoud als een neiging tot retoriek. Het voortdurende gepraat over wat 'de kiezer' deed, tot uitdrukking bracht en beoogde, geeft van beide blijk. Maar de kiezers deden helemaal niet allemaal of zelfs in grote meerderheid hetzelfde – de kiezer was het waarschijnlijk zelden zo sterk met zichzelf oneens als in 2002 – en bovendien kunnen mensen om heel verschillende redenen politiek hetzelfde doen, zeker een knop op een stemmachine indrukken. In dit verband kan het werk van Jon Elster over 'sociale mechanismen' niet genoeg ter lezing worden aanbevolen, maar we beperken ons nu even tot 15 mei 2002 en zien dan ook nog helemaal af van de 83% kiezer die geen LPF stemde – waarvan een klein deel overigens wel als

'effect' van Fortuyn kan worden gezien omdat ze 'tegen de LPF' gingen stemmen in plaats van thuisblijven (*Niet-stemmers* (2002)).

Het electoraat van de LPF zal voor een deel hebben bestaan uit mensen die simpelweg kozen op de partij die voor hen al langer belangrijke kwesties aan de orde stelde, waarschijnlijk vooral kwesties rond immigratie en integratie. Daarnaast zullen er mensen zijn geweest die uit een meer diffuse maatschappelijke onvrede of weerszin tegen de 'gevestigde' politiek op de LPF stemden. Naast stemmers op de meest nabije partij en de beste uitdrukking van hun gevoelens, zullen er strategische stemmers zijn geweest die bij minder grote collectieve verwachtingen op een andere partij zouden hebben gestemd. En mensen die minder strategisch wilden horen bij de vernieuwingsbeweging die op gang leek te komen. En dan zullen er ook nog kiezers zijn geweest die vonden dat de politiek wel wat levendiger kon of die een buitenstaander eens een kans wilden geven. En dan waren er waarschijnlijk ook nog mensen die eigenlijk vrij plotseling vonden dat ze niet meer inkomen hadden moeten hebben maar een kortere wachtlijst voor hun oude moeder. Etcetera. In alle beelden van de laatste maanden van verwerende, verdwaalde, boze, miskende en revolterende burgers, zit wel wat waars. Maar in plaats van te zwelgen in de retoriek van het afzonderlijke beeld, ware het beter te onderzoeken hoe de deelwaarden zich verhouden in afzonderlijke bevolkingsgroepen en hoe ze schuiven in de tijd.

Ook over de effecten van de verkiezingen en wat daaraan voorafging, is ongebreideld gespeculeerd. Dat de 'revolte van 1,6 miljoen mondige geïndividualiseerde burgers die door Pim Fortuyn de kracht van hun stem hebben leren kennen' (Martijn Lampert in *Trouw* van 25 mei 2002) grote gevolgen zou hebben, was de overtuiging van velen. In het algemeen past hier de waarschuwing dat de impact van spectaculaire gebeurtenissen, die omgeven zijn met veel drama, emoties en media-aandacht, gemakkelijker als te groot wordt ingeschat. De wereld zal nooit meer hetzelfde zijn na 11 september 2001 en Nederland is anders na 6 en 15 mei 2002, maar de aantoonbare doorwerking van dergelijke gebeurtenissen in de sociale relaties en politieke betrokkenheid en opvattingen van alledag blijkt vaak toch maar beperkt in reikwijdte en tijd te zijn. Wat blijft, is lastig te voorspellen. Voor Nederland lijkt een 'vrijere'

– minder bange maar misschien ook minder beschaafde? – oordeelsvorming over minderheden waarschijnlijk. Dat kan dan over enige tijd blijken in onze tijdreeksen. Maar kunnen we volstaan met dat maar af te wachten? Zouden we 'gelet op het hoge veranderingstempo van de moderne samenleving' (Trommel) en vanwege de informatiebehoefte van politiek en publiek, niet meer moeten doen om de dynamiek van individuele en collectieve meningsvorming en gedragsveranderingen in de greep te krijgen? Misschien niet, waarschijnlijk wel. We zijn serieus op zoek naar een antwoord, met voor ons nieuwe onderzoeksmethoden en ook met nieuwe partners, waarbij we het onderzoeksbureau Motivation niet onvermeld willen laten. Maar makkelijk is dat niet; het pad tussen het negeren van de politieke actualiteit en het meegesleurd worden door die actualiteit lijkt smaller dan ooit.

5 Slot: over sociale blindheid en sociologische verbeeldingskracht

Keren we terug naar *Zekere banden*. De uitkomsten van onderzoek dat is gedaan naar bijvoorbeeld de onveiligheidsbeleving, de waardering van sociale voorzieningen, sociale deugden en politieke doelen, of houdingen tegenover politiek en politici, wijzen overwegend op een opvallende stabiliteit. Ze tonen in elk geval niet eenzijdig een massale toename van onbehagen onder de bevolking, een algemene verloedering van de zeden of een steeds matelozer egoïsme. Integendeel: individualisering of niet, de bereidheid om als burgers zelf in actie te komen om oplossingen te bewerkstelligen, lijkt vandaag de dag groter dan ooit (en in elk geval aanzienlijk groter dan tijdens de zogenaamde hoogtijdagen van het maatschappelijk protest: 1965-1975).

Leven we hier in de polder dan in het paradijs? Natuurlijk niet. Er zijn tal van wijken aan te wijzen waar van alles mis is, er zijn overheidsmaatregelen die voor geen meter functioneren, er zijn bevolkingsgroepen die systematisch uit de boot dreigen te vallen. Maar wat wordt waargenomen met een telelens moet niet verward worden met het hele landschap: een ruime meerderheid van de Nederlanders is niet chronisch ontevreden of ongelukkig, 'uitgekeken' op de politiek of uitsluitend bezig met het bewerken van zijn eigen tuintje. Een vergelijking met landen die het in bijna alle opzichten aanzienlijk minder hebben getroffen dan wij, is wat dat

betreft instructief en een probaat middel tegen een malaisestemming. En het is al helemaal onverstandig voor een onderzoeker om zich te laten leiden door de waan van de dag, of die nu vanuit de inmiddels spreekwoordelijke Bentley, vanuit een redactiekantoor of vanuit een actiescomité wordt verwoord.

We hebben hier waarschijnlijk niet alle twijfels van Willem Trommel weggenomen en niet alle kritiek van het afgelopen jaar weersproken. Dat hoeft ook niet. De ronkende verwijzingen naar eigen werk in het voorafgaande mogen een andere indruk wekken, maar we hebben zelf de nodige twijfels bij ons onderzoek. We hebben ook niet de illusie alle boze dagbladredacteuren te hebben overtuigd. En dat hoeft evenmin. Sommige dingen komen vanzelf goed. *Tempus omnia revelat*. Wie de huidige bespiegelingen in de NRC legt naast die van halverwege vorig jaar, staat ervan versteld hoe snel 's levens felheid daaruit weer is geweken en de rust op Marten Meesweg is teruggekeerd. Inmiddels is 2002 er teruggebracht tot een 'jaar van veel politiek tumult', waarin de 'nieuwe politiek' 'misschien toch vooral' bezien moet worden als 'een reactie op de gezapigheid die zich in acht jaar Paars zo welig had ontwikkeld'. 'Nederland is nog steeds een land van grote politieke consensus', waarbij de consensus is verschoven 'toch vooral door toedoen van de eenling, die nu in Italië in een praalgraf ligt.' (Raymond van den Boogaard, NRC Handelsblad 28 december 2002). Zo kennen we ons avondblad weer: een bekende persoonlijkheid zorgde voor een aanpassing van de politiek. Wij koesteren ons nog even in de twijfels van Gerry van der List in de Elsevier van 21 december 2002: 'De toekomst moet het natuurlijk, zoals altijd, uitwijzen, maar het zou best kunnen zijn dat het Sociaal en Cultureel Planbureau over een paar jaar een groter inzicht in de maatschappelijke werkelijkheid wordt toegedicht dan de doemdenkers die de grondvesten van de vaderlandse samenleving nu ineens zien schudden.'

Weg van de dubbelzinnigheid Willem Trommel

Ik juich het toe dat het scr alsnog de handschoen oppakt. De kritiek in de serieuze pers was destijds wel degelijk hard en hier en daar zelfs insinuerend. Was het planbureau eigenlijk wel onpartijdig? De wereld werd in het gewraakte rapport wel heel erg door een roze (lees: paarse) bril beschouwd. Zulke verdachtmakingen kunnen maar beter ontzenuwd worden, voordat ze een eigen leven gaan leiden. Dit betekent dat serieus moet worden ingegaan op kritiek die wel met recht en reden wordt geuit.

Het stuk van Paul Dekker en Joep de Hart voldoet aan die verwachting. De beide auteurs doen opnieuw moeite om de nuances in het rapport *Zekere Banden* voor het voetlicht te brengen. Daarnaast gaan ze in op enkele complicaties die het meten van sociale en culturele trends vergezellen. Onderkend wordt dat het scr niet onfeilbaar is, dat nieuwe en meer dynamische methoden wenselijk zijn en dat daartoe wellicht samenwerkingsverbanden met andere 'meetstations' moeten worden ontwikkeld.

Toch houd ik zo mijn bedenkingen. De toon van het stuk is wel erg triomfantelijk. Zie je nu wel, zo klinkt het alsmar tussen de regels door, het is alweer voorbij met die nieuwe politiek. We hadden gelijk, het betrof slechts een incident, een tijdelijke verandering van gevoelstemperatuur. Wat goed dat er een instituut als het scr bestaat, dat nuchter blijft registreren waar andere waarnemers zich het hoofd op hol laten brengen door het eerste de beste 'tijdgeestje'.

Hier doen de auteurs wederom wat ook al in *Zekere Banden* gebeurde: onomwonden vaststellen dat er weinig reden tot opwindning is. Mij wordt enkele malen verweten dat ik het rapport op dit punt onrecht aandoe en/of slechts gedeeltelijk citeer, maar dat klopt niet. Het volgende citaat is afkomstig uit het slothoofdstuk, waarin de belangrijkste resultaten op rij worden gezet. Schuin gedrukt staat daar op p. 319 als eerste conclusie: *'Er heeft geen uitholling van de sociale cohesie over de hele linie plaatsgevonden. Wel lijkt er sprake van een wisseling van de wacht waarbij oude vormen van sociale cohesie steeds meer worden vervangen door nieuwe.'*

Kortom, niet ik heb 'al die honderden pagina's met tabellen, grafieken en beschouwingen' gereduceerd tot deze conclusie, dat heeft het scr zelf ge-

daan. Ik heb me juist afgevraagd of dat verantwoord was, gelet op de nuances in het materiaal en gelet op een aantal lastige problemen met betrekking tot de gehanteerde methode. Dekker en De Hart gaan echter aan de strekking van deze opmerkingen voorbij. Ze spreken weliswaar, heel vriendelijk, van behartigenswaardige M&T-suggesties, maar in het geding is een meer fundamentele kwestie. Zou het zo kunnen zijn dat belangrijke maatschappelijke veranderingen niet worden opgemerkt, simpelweg omdat het meetinstrument niet langer in staat is ze waar te nemen?

Ik houd overeind dat we deze mogelijkheid serieus in overweging moeten nemen. Toegegeven, de publieke opinie is alweer een andere kant op gehold. De media lijken schuld te willen belijden, nu ze alsmaar benadrukken dat ze waarschijnlijk enige tijd aan collectieve verstandsverbijstering hebben geleden. Maar wat zegt dit over het wetenschappelijk debat? Helemaal niets. Nog altijd kan het heel goed

zijn dat zich een sociaal-culturele aardverschuiving aan het voltrekken is, die zich aan onze waarneming onttrekt. En nog altijd is mij onduidelijk of het SCP deze hypothese werkelijk serieus wil nemen.

Maar dat komt misschien omdat het SCP welbewust ambiguïteit nastreeft. Ik erken ruiterlijk dat mij de ambiguïteit in de titel van het rapport is ontgaan, simpelweg omdat ik er de waarde niet van in kan zien. Het blijft vreemd: aan de ene kant betogen dat zich op allerlei niveaus van de samenleving sailante veranderingen voordoen, om aan de andere kant vol te houden dat van een onverminderde sociale stabiliteit sprake is. Aan de ene kant erkennen dat het een goed idee zou zijn om nieuwe methoden te beproeven, maar aan de andere kant het vermoeden uitspreken dat dit weinig nieuws zal opleveren. Ik hoop dan ook dat het laatste woord nog niet is gezegd en dat het SCP uiteindelijk ondubbelzinnig zal kiezen voor een vernieuwende onderzoeksstrategie.